

Opstand en ondergang van de veenarbeiders
in Zuidoost-Drenthe 1860-1921

Opgedragen aan Nienke Wensveen,
mijn levenspartner, steun en toeverlaat

Jan Kalter

met bijdragen van Marcel van Gastel

Opstand en
ondergang van de
VEENARBEIDERS

in Zuidoost-Drenthe
1860-1921

>g uitgeverij
koninklijke van gorcum

Inhoudsopgave

Inleiding	7
<hr/>	
1 Het veen en de turfwinning	10
1.1 Veenvorming	10
1.2 Reglementering van de vervening	14
1.3 De opkomst van de brandstof turf	17
1.4 De rol van de stad Groningen	18
1.5 Hollandgänger	22
1.6 De boekweitbrandcultuur	28
1.7 Het veengebied van Zuidoost-Drenthe aan snee	30
<hr/>	
2 De neergang van de turfwinning	34
2.1 De verdringing van turf door steenkool	35
2.2 Loonsverlaging	39
2.3 Veenputverhuring en gedwongen winkelnering	41
2.4 'Grensovergangers' en baggermachines	49
<hr/>	
3 De arbeids- en levensomstandigheden in de venen (1890-1910)	54
3.1 Veenarbeid: werkzaamheden en arbeidsomstandigheden	55
3.2 Vaste, los-vaste en seizoenarbeiders	72
3.3 De arbeidswetgeving en de veenderijen	81
<hr/>	
4 De loonstrijd in de venen tot de Eerste Wereldoorlog: van 'bollejagen' naar vakorganisatie	92
4.1 Lange stakingstraditie	93
4.2 De opkomst van socialisme en vakorganisatie	98
4.3 De veenarbeidersstakingen van 1888 en 1890	102
4.4 De Nederlandsche Bond van Landarbeiders	108
4.5 Het anarchisme in Zuidoost-Drenthe	114
4.6 De neutrale vakorganisatie	123
4.7 De protestants-christelijke vakorganisatie	123
4.8 De loonstrijd in de venen tot de Eerste Wereldoorlog	124
<hr/>	
5 De arbeidersbeweging en de loonstrijd in de venen tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog	138
5.1 De vervening tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog	140
5.2 De ondersteuning bij werkloosheid	144
5.3 De moderne landarbeidersbond	147
5.4 De confessionele landarbeidersbonden	153

5.5	De neutrale vakorganisatie	154
5.6	De syndicalistische vakorganisatie	157
5.7	De 'uiterste linkervleugel'	161
5.8	De ontwikkeling van de lonen	165
<hr/>		
6	De 'stakingen' van 1921	172
6.1	De werkloze veenarbeiders demonstreren	173
6.2	Overleg in Den Haag	175
6.3	Een steunregeling voor de uitgetrokken veenarbeiders	177
6.4	Subsidiëring van de landontginning	179
6.5	De veenarbeiders staken	187
6.6	De loononderhandelingen	191
6.7	Het hoogtepunt van de acties	195
6.8	De hulp van het NAS wordt ingeroepen	207
6.9	Spanningen in de moderne bond	209
6.10	Opnieuw overleg in Den Haag en een debat in de Tweede Kamer	213
6.11	Onenigheid over arbitrage	216
6.12	Brand in het veen	219
6.13	De loononderhandelingen en de staking voortgezet	226
6.14	De regering grijpt in	229
6.15	De strijd nabeschouwd	232
<hr/>		
7	De ontwikkelingen na 1921	234
<hr/>		
8	Nabeschouwing	244
8.1	Het contrast tussen het 'Kanaalsch' en het 'Amsterdamsch' veengebied	245
8.2	De mechanisering van de baggerturfproductie	248
8.3	De armoede van de veenarbeiders	249
8.4	Het imago van de veenarbeiders	256
8.5	De geisten worren wakker maakt!	268
8.6	Het revolutionair-socialistische sentiment onder de veenarbeiders	274
8.7	De ontwikkeling van de vakorganisatie: van fragmentatie naar ingroei	277
<hr/>		
	Samenvatting	280
	Summary	283
	Verantwoording	286
	Bijlagen	292
	- <i>Overzicht kabinetten en ministers 1883-1922</i>	292
	- <i>Overzicht vakorganisaties van (land- en) veenarbeiders</i>	294
	Bibliografie	296
	Illustraties, grafieken en tabellen	300
	Noten	302
	Zakenregister	314
	Personenregister	316
	Topografisch register	318
	Colofon	320

Inleiding

In 1921, nu precies honderd jaar geleden, brak in Zuidoost-Drenthe een dramatische crisis uit. De oorzaak hiervan was de ineenstorting van de turfwinning, de veruit belangrijkste bedrijfstak in de regio. De gevolgen waren werkloosheid, armoede en honger. De veenarbeiders kwamen hiertegen massaal in opstand. Ze trokken veelvuldig in protestoptochten door de venen en probeerden ook buiten de veenstreken solidariteitsacties op gang te brengen. Tijdens rumoerige protestbijeenkomsten stelden de veenarbeiders hun eisen. Veldwachters, politietroepen en marechaussee hadden hun handen vol aan het bewaken van de openbare orde. Tot overmaat van ramp braken op veel plaatsen grote veenbranden uit, zodat Zuidoost-Drenthe niet alleen in figuurlijk maar ook in letterlijk opzicht een brandpunt werd. Al deze gebeurtenissen passeren in dit boek uitgebreid de revue.

De gebeurtenissen in 1921 kwamen niet uit de lucht vallen. Ze vormden een culminatiepunt in een reeks ontwikkelingen die zich al in de tweede helft van negentiende eeuw begonnen af te tekenen. Ook deze komen in dit boek uitvoerig aan de orde.

Fundamenteel daarin was de structurele neergang van de turfwinning die na 1860, toen het Zuidoost-Drentse veengebied net 'aan snee' was gekomen, definitief doorzette. Deze neergang werd in Zuidoost-Drenthe aan het oog onttrokken door het feit dat – afgezien van de nodige conjuncturele ups en downs – hier de turfproductie gestaag bleef toenemen en in 1920 zelfs een absoluut hoogtepunt bereikte. Tegelijkertijd echter werd de turf steeds meer verdrongen door steenkool en namen de rendementen van de turfwinning gestaag af. De verveners probeerden de teruglopende winstgevendheid op allerlei manieren af te wentelen op de veenarbeiders.

Daardoor kwamen de arbeidsverhoudingen steeds verder op scherp te staan en kregen de acties van de veenarbeiders meer en meer een defensief karakter. Ook in 1921 ging het erom verslechtingen tegen te houden. Staken tegen een economische crisis was (en is) echter een op voorhand tot mislukken gedoemde onderneming.

Deze ontwikkelingen vielen samen met de opkomst van socialisme en vakorganisatie in Nederland, zij het dat Drenthe daarin bepaald niet vooropliep. In Nederland als geheel werd deze ontwikkeling gekenmerkt door de verzuiling en de daarmee gepaard gaande rivaliteit tussen socialistische en confessionele bonden. In het Zuidoost-Drentse veengebied was veeleer sprake van een botsing tussen de revolutionaire socialisten en de sociaaldemocraten. De gebeurtenissen in 1921 zijn hiervan een treffende illustratie.

In de laatste fase was ook de toenemende rol van de staat een belangrijke factor in de zich uitkristalliserende collectieve arbeidsverhoudingen. Vooral in de opbouw van het stelsel van sociale zekerheid tekende zich ook in de venen de uiteindelijke ‘ideologische overwinning’ van de sociaaldemocratie af.

In grote delen van Nederland werd al vele eeuwen turf gewonnen. Toen de verve-ning Zuidoost-Drenthe bereikte, waren de meeste andere gebieden al uitgeveend. Doordat juist in deze periode de turfwinning in een structurele crisis belandde, terwijl in vele andere delen van Nederland de industrialisatie op gang kwam, kwamen de veenarbeiders hoe langer hoe meer in een uitzonderingspositie te verkeren. Het contrast tussen werklieden en geschoolde fabrieksarbeiders enerzijds en de armoedige, ongeschoolde en opstandige veenarbeiders anderzijds werd steeds groter (of als groter ervaren), mede door hun concentratie in enkele uithoeken van het land.

Het overgeleverde beeld van de turfwinning en de daarin werkzame arbeidersbevolking is dan ook in onevenredige mate bepaald door de laatste fase van de verve-ning in Zuidoost-Drenthe. Dit beeld komt in dit boek duidelijk naar voren in verschillende schetsen van de ook door tijdgenoten als schokkend ervaren arbeids- en levensomstandigheden. Maar het contrast wordt ook erg zichtbaar (en voelbaar) in de reis die Roosje Vos aan het begin van de twintigste eeuw naar Emmer-Compascuum maakte (zie pagina 106). Aan het einde van het boek komt deze groeiende sociale tegenstelling in het kader van het zogenaamde ‘armoededebat’ nog eens uitgebreid aan de orde.

De geschiedenis van de verve-ning in Zuidoost-Drenthe is al meerdere malen beschreven, maar kon eerder nog niet zo duidelijk worden geïllustreerd als nu door de bronnenontsluiting die de laatste jaren dankzij het internet mogelijk is geworden. In het bijzonder de toegang tot allerlei directe verslagen in kranten, tijdschriften en vakbondsorganen heeft voor dit boek rijk, nieuw en dikwijls curieus materiaal opgeleverd. De gebeurtenissen van 1921 en de onderliggende historische trends kunnen hierdoor op veel indringender wijze dan tot dusverre mogelijk was tot leven worden gewekt.

1 Het veen en de turfwinning

1.1 Veenvorming

Veen bestaat uit dode planten. Normaliter wordt dood plantenmateriaal door de aanwezigheid van zuurstof en bacteriën snel afgebroken. Dat geldt echter niet voor plantenresten die zich onder water bevinden. Is er een constante aanvoer van dood plantenmateriaal dat onder water belandt, dan stapelt dit zich op tot dikke pakketten. De hierin aanwezige koolstof maakt dat veen in beginsel geschikt is als brandstof. Het afgraven of uitbaggeren en vervolgens drogen van veen levert de brandstof turf op. Naarmate een veenpakket onder hoge druk komt te staan door erbovenop afgezette zand- en kleilagen, verandert het eerst in bruinkool en daarna in steenkool.

De veenvorming waar het in dit boek over gaat deed zich voor in de periode na de laatste ijstijd, die zo'n twaalfduizend jaar geleden eindigde. Het warmere en vochtigere klimaat daarna leidde tot een overdadige plantengroei. De stijging van de zeespiegel bemoeilijkte de afwatering en de grondwaterstand steeg. Door deze omstandigheden kwam de veenvorming op gang en raakten uiteindelijk grote delen van Nederland met veen overdekt. De kaart op pagina 12 toont de situatie rond het jaar 800 na Christus.

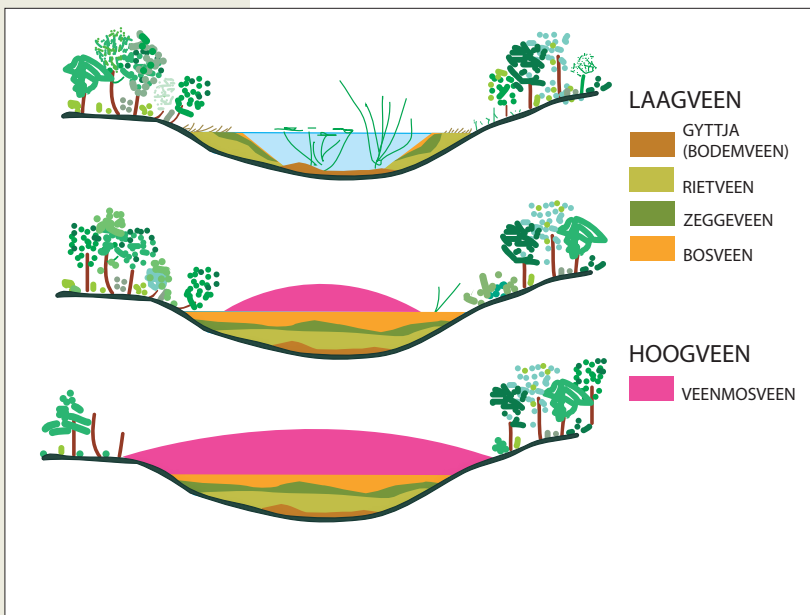
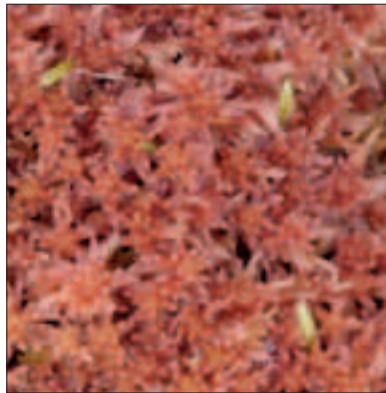
Bij de veenvorming onderscheiden we laagveen en hoogveen. Laagveen wordt onder de grondwaterspiegel gevormd en bestaat uit de resten van water- en oeverplanten. Hoogveen ontstaat boven de grondwaterspiegel, meestal in moerassige gebieden, en bestaat uit verschillende soorten veenmos (*Sphagnum*). Doordat hoogveen dikke

kussens vormt die regenwater vasthouden, kan de waterspiegel boven de lokale grondwaterstand uitstijgen. Het afgestorven veenmos wordt onder die waterspiegel geconserveerd en vormt vervolgens de basis voor de groei van nieuwe lagen veenmos.

Het verschil tussen hoog- en laagveen heeft dus betrekking op het ontstaansproces van het veen, waarbij het beslissende criterium de grondwaterstand is. In West-Nederland komen hier en daar als laagveen aangeduide gebieden voor, waarbij het in werkelijkheid gaat om hoogveen dat later onder de waterspiegel is gezakt. In de beekdalen van het Gronings-Drentse veengebied vormt onder de waterspiegel ontstaan laagveen vaak de basis voor het hoogveen.

Naast het onderscheid tussen hoog- en laagveen wordt nog een ander onderscheid gemaakt, namelijk dat tussen hoge en lage vervening. Heeft het eerdere onderscheid betrekking op het wordingsproces, hierbij gaat het om het winningsproces.

Enkele soorten
veenmos
v.l.n.r.:
Waterveenmos
Rood veenmos
Wrattig veenmos.

Lage vervening is die, waar de vaste ondergrond onder het veen ten opzichte van het niveau van afwatering te laag is gelegen, om zonder hulpmiddelen, als bemaling of ophoging, in cultuur te worden gebracht. Wanneer de vaste ondergrond hoger is, spreekt men van hoge vervening.¹

In het dagelijkse taalgebruik wordt dit onderscheid zelden gehanteerd. Laagveengebieden worden daarin gelijkgesteld aan gebieden die door middel van lage vervening zijn ontgonnen en hetzelfde geldt voor hoogveengebieden en hoge vervening. Hoewel dus niet geheel correct sluiten wij ons bij dit taalgebruik aan.

Het proces van
veenvorming.

De belangrijkste 'laagveengebieden' bevonden zich in Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht, Noordwest-Overijssel en het 'Lage Midden' van Friesland.

Het Nederlandse landschap 800 na Christus

Een ongerept hoogveen-landschap komt in Nederland niet meer voor. Deze foto is van het hoogveen Nigula in Estland.

De belangrijkste 'hoogveengebieden' lagen in Noordoost-Nederland: Groningen, Drenthe, Zuidoost-Friesland en Noordoost-Overijssel. Ook de Peel en de Gelderse Vallei waren hoogveengebieden.

De commerciële winning van turf begon in de laagveengebieden in West-Nederland, de regio waar de vraag naar brandstof het grootst was. Naarmate deze gebieden uitgeput raakten, schoof de turfwinning op naar verder weg gelegen veengebieden. Zuidoost-Drenthe was het laatste (hoogveen)gebied dat in exploitatie genomen werd.

Het veenareaal in Zuidoost-Drenthe besloeg een oppervlakte van circa driehonderd vierkante kilometer en maakte deel uit van het zogenaamde Bourtangermoeras, het grootste aaneengesloten hoogveengebied van West-Europa met een totale oppervlakte van ongeveer drieduizend vierkante kilometer. Op plaatsen waar de waterafvoer beperkt was, zoals in de Hunzelaagte, ontstond eerst laagveen. Dit gebied vulde zich verder op met hoogveen. Het veenmos dat er groeide zoog het regenwater als een spons op en zorgde ervoor dat er veenkussens ontstonden die boven het omringende land uitstegen. Het veenpakket in het Bourtangermoeras groeide met ongeveer vijftien centimeter per eeuw aan en bereikte in Zuidoost-Drenthe op sommige plaatsen een dikte van meer dan tien meter.²

Het hoogveenpakket bestond uit verschillende lagen, die elk voor verschillende doeleinden gebruikt werden.³

- De bovenste laag was het zogenaamde *grauwveen*, onder te verdelen in een laag bonkaarde of bolster, die na afgraving op de achterblijvende zandgronden teruggebracht moest worden, en daaronder een laag veen waaruit de zogenaamde grauwe turf of bolsterturf gestoken werd. De turfstrooiselindustrie gebruikte deze turf als grondstof. Turfstrooisel werd veel gebruikt in paardenstallen.
- Onder het grauwveen bevond zich het *scherpveen* dat overging in het *zwartveen*

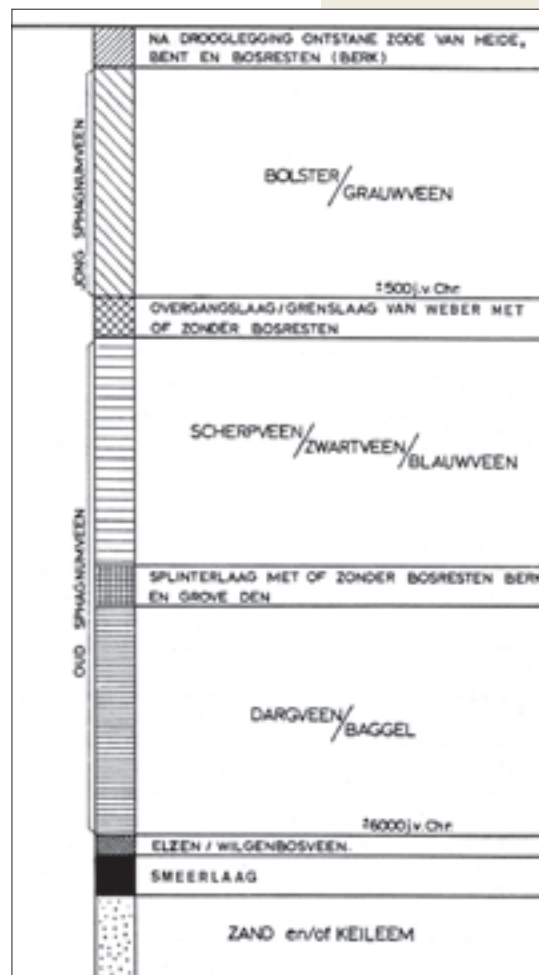
of *blauwveen*. Uit deze lagen werd vooral fabrieksturf (ook wel 'lange turf' genoemd) gestoken. Deze turf werd gebruikt onder ketels of in ovens van onder andere steen- en pannbakkerijen, glasfabrieken en bierbrouwerijen. Zwartveen werd echter ook wel gebruikt voor het produceren van huisbrandturf.

- De onderste laag – niet overal aanwezig – was het *dargveen*. Dit veen werd niet gestoken, maar gebaggerd. Baggerturven gebruikte men hoofdzakelijk als 'haardbrand'.

In het Zuidoost-Drentse veengebied bevond zich tussen Nieuw-Dordrecht en Barger-Compascuum een dekzandrug, die lange tijd de afwatering van het zuidelijke deel in noordwestelijke richting belemmerde. Dit leidde tot een verschil in veenvorming ten noorden en ten zuiden van deze rug.

Aan de noordkant bestond het veen uit een dunne laag bolster met daaronder zwartveen en dargveen van hoge kwaliteit. De in Zuidoost-Drenthe geproduceerde haardbrand (baggerturf) kwam hier vandaan. Maar voordat overgegaan kon worden tot het baggeren van de onderste veenlagen, werd eerst de bovenste laag gestoken.⁴ In het noordelijke veengebied werd dus ook fabrieksturf geproduceerd.

Aan de zuidkant was de laag dargveen dunner, het zwartveen van mindere kwaliteit en de laag bolster dikker. De Zuidoost-Drentse steekturf (fabrieksturf) was vooral uit het zuidelijk veengebied afkomstig en ook kwam hier, vanwege de dikke laag bolster, de turfstrooiselfabricage tot ontwikkeling.⁵ Met uitzondering van een klein gebied bij Veenoord werd er geen baggerturf geproduceerd.

Schema hoogveenprofiel.

1.2 Reglementering van de vervening

Een hoogveengebied is in natuurlijke staat moeilijk toegankelijk. Na afgraving en ontginning biedt het echter goede cultuurgrond, zoals de veenkoloniale landbouwgebieden. In tegenstelling tot hoogveen biedt laagveen voor ontginning in vele gevallen een vruchtbare bodem, bijvoorbeeld in de vorm van weideland of tuingrond. Aan de turfwinning in laaggebieden kleefden dan ook economische bezwaren, want er ging goede cultuurgrond verloren. Daarnaast waren er waterstaatkundige bezwaren. Door het wegbaggeren van het laagveen ontstonden grote, economisch nutteloze, waterplassen, die vaak een bedreiging vormden voor het omringende land. Dijkdoorbraken kwamen herhaaldelijk voor. Reglementen op de vervening vormden dan ook vaak een compromis tussen de verschillende economische belangen en het belang van waterstaatkundige bescherming. Dat de economi-

sche veelal de doorslag gaven, was niet zo vreemd. De turf was per slot van rekening vanaf de veertiende eeuw de voornaamste brandstof voor industrie en huishouding. Soms kon de overheid economische en waterstaatkundige belangen in één maatregel verenigen. Zo had het gewest Holland bij de impost (een soort belasting) op de ontgronding niet alleen de inkomsten op het oog, maar verwachtte het door deze heffing ook de uitvoer te verminderen. De verminderde vraag naar turf drukte het tempo van de landvernieling en stelde het gewest in staat langer van de eigen turfvoorraad te profiteren.⁶

Was de overheid dus gedwongen op te treden tegen grootscheepse, ongeregle-menteerde exploitatie van de lage venen, bij de hoogveenwinning deed zich deze noodzaak niet voor. De overheidsbemoeienis hierbij beperkte zich tot het in goede banen leiden van het proces.

De reglementen op de vervening in Drenthe dateren vooral uit de negentiende eeuw. Nadat in de Grondwet van 1815 en 1848 en in een aantal Koninklijke Besluiten de vervening al enigszins aan voorwaarden was gebonden, volgde in 1853 een door Provinciale Staten van Drenthe vastgesteld Reglement op de Verveningen. Hierin werd onder andere bepaald dat voor iedere vervening een vergunning was vereist en werd de oprichting van zogenaamde veenschappen geregeld. Het reglement van 1853 werd echter geen succes. De vergunningverlening leverde veel problemen op door de vele kleine verveningen voor eigen gebruik. Verder werd in een arrest van de Hoge Raad bepaald dat de Provinciale Staten niet de wettelijke bevoegdheid hadden veenschappen in te stellen.

De Wet op de Vervening van 1895 bood deze wettelijke grondslag wel. In 1900 kwam een nieuw reglement voor de provincie Drenthe tot stand. Voor de grotere verveningen was daarin bepaald dat een plan van aanleg ter goedkeuring moest worden voorgelegd. Een dergelijk plan diende onder meer een overzicht te bevatten van de werkzaamheden die verricht zouden worden om een complex aan snee te brengen. De planmatige aanleg van kanalen en wijken was daarbij het belangrijkste punt. Verder bevatte het reglement de bepaling dat bij iedere vervening gemiddeld minstens vijftig centimeter afbonksel, afkomstig van de bovenste laag van het bovenveen, op de ondergrond moest achterblijven.⁷ Deze bepaling was bedoeld om van de na de vervening achterblijvende zandgronden goede cultuurgrond te maken. Dat leek op het eerste gezicht een zinvolle bepaling, maar zo dacht niet iedereen erover. De aan het eind van de negentiende eeuw opkomende turfstrooiselindustrie gebruikte deze bovenste veenlaag als grondstof. Daarnaast bracht het terugbrengen van de bolster op het afgegraven land voor de verveners extra kosten met zich mee. Zij waren daarom van mening dat hun vrijheid werd aangetast en probeerden op allerlei manieren opneming van dit artikel in het provinciale reglement te voorkomen.⁸ Tevergeefs, want het conflict tussen de belangen van landbouw en vervening werd in het voordeel van de landbouw beslecht.⁹ Toen in latere jaren de waarde van de dalgrond steeg, nam het verzet af.

Op de na de turfwinning beschikbaar gekomen gronden werd dus landbouw bedreven. Om de zandige ondergrond hiervoor geschikt te maken was bemesting

cruciaal. In de 'Verslagen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders' (1908) werd beschreven hoe dat bemesten plaatsvond en in de loop der tijd veranderde.

Vroeger werden de veenkoloniale gronden vruchtbaar gehouden door bemesting met compost en ier [gier, JK], afkomstig van de faecaliën, verzamelplaatsen der steden en met stalmest. Compost werd betrokken uit Groningen (stad), Winschoten, Delfzijl, uit de Friesche steden en stadjes [...], voorts uit Meppel, Zwolle, Kampen, Amsterdam, Haarlem, Alkmaar, enz. De stalmest kwam van de Groninger kleistreken vooral. Bovendien werd op elke boerderij een meer of minder uitgebreide veestapel gehouden, waarvan eene belangrijke hoeveelheid stalmest werd gewonnen. Duizenden scheepsladingen dezer mestspeciën werden van elders aangevoerd. Dit eischte heel wat schepen voor vervoer en handen voor lossing van den mest uit de schepen en verspreiding over het land. Vooral in het voor- en najaar dreef het er vol met schepen, die met mest, compost of ier beladen de kanalen op- of leeg afvoeren om opnieuw mest te laden. Tal van schippers vonden hun hoofdbestaan in het mesttransport naar de Veenkoloniën. Vooral losse arbeiders deden mede dienst bij de lossing der schepen en verdienden daarmee gemiddeld f 1.50 per dag. Vrouwen, n.l. de boerenmeiden, losse en vaste arbeidsters, zelfs de boerendochters spreidden met daarvoor bijzonder geschikte rieken (vorken) den mest over den akker uit. Dat typische mestbeweeg is thans voorbij. Kreeg voorheen, de boer op ± 20 H.A. land, d.i. de gemiddelde grootte eener veenkoloniale boerderij, jaarlijks behalve op de boerderij gewonnen stalmest, nog een tiental scheepsladingen mest van elders, thans onderhoudt hij de vruchtbaarheid van een dergelijke "plaats" met een paar honderd balen kunstmest, en herbergt één enkel schip tegelijk al den benoodigde mest voor eenige zulke boerderijen, die veelal in enkele dagen met strooimachines over het land wordt gebracht. De werkzaamheden voor bemesting van den grond vereischt, zijn daardoor belangrijk ingekrompen, wel, tot op 1/6.¹⁰

Door de introductie van kunstmest, die plaatsvond in het laatste kwart van de negentiende eeuw, verdween de veehouderij vrijwel geheel uit de Veenkoloniën en werd de teelt van zetmeelaardappelen dominant.

De veenkoloniale landbouw vormde de basis voor de industriële verwerking van landbouwproducten, met name van aardappelen en stro. De naam Willem Albert Scholten is sterk met deze ontwikkeling verbonden. In 1842 stichtte hij in Foxhol een aardappelmeelfabriek en in 1878 de eerste strokartonfabriek in Sappemeer. Vanaf 1860 werd een groot aantal particuliere aardappelmeelfabrieken opgericht. Onder leiding van Scholtens zoon Jan Evert vormden deze bedrijven in 1897 een kartel (Eureka), waarna in reactie daarop de boeren begonnen coöperatieve aardappelmeelfabrieken op te richten. In 1919 werd voor de verkoop van de meeste coöperatieve fabrieken een gezamenlijk verkoopbureau – Avebe – opgericht.¹¹ Tot op de dag van vandaag is Avebe 's werelds grootste producent van aardappelzetmeel.

1.3 De opkomst van de brandstof turf

Van oudsher vond aan de randen van de veengebieden op kleine schaal turfwinning voor eigen gebruik plaats. Al in de eerste eeuw na Christus schreef Plinius de Oudere dat dit door het volk van de Chauken gebeurde.

*Zij graven modder op met hun handen en drogen het meer in de wind dan in de zon, en met aarde als brandstof verwarmen zij hun voedsel en hun eigen lichamen, bevroren in de noordenwind.*¹²

Tot diep in de middeleeuwen was in de lage landen hout de voornaamste brandstof. Toen in Holland, waar in de veertiende en vijftiende eeuw handel, scheepvaart en nijverheid zich sterk ontwikkelden, een tekort aan hout ontstond, gingen de inwoners over tot het systematisch afgraven van de venen. Vanaf het eind van de veertiende eeuw vonden in Holland op grote schaal ontginningen van het 'lage veen' plaats. Al snel verdrong turf hier hout als brandstof, zowel voor huishoudelijk gebruik als voor gebruik in de nijverheid (bierbrouwerijen, steen- en aardewerkbakkerijen, zoutziederijen). Daarnaast vond uitvoer plaats naar andere 'provinciën'.

De uitgestrekte veengebieden in het noorden van het land kwamen wat later aan snee. Voorafgaand aan de commerciële exploitatie op grote schaal hielden de kloosters in het Noorden zich al vanaf de elfde eeuw bezig met de ontginning van de venen. Volgens sommige auteurs kan als vaststaand worden aangenomen dat monniken de eersten waren die meer systematisch, op wat grotere schaal en soms zelfs op commerciële basis, de turfgraverij bedreven hebben.¹³ De reformatie in de tweede helft van de zestiende eeuw maakte een einde aan de rol van de kloosters.

Vanaf het midden van de zestiende eeuw werd het hoogveengebied van Friesland betrokken in een grootscheepse exploitatie. Er werden verschillende zogenaamde compagnieën opgericht, waarin vaak Hollandse kooplieden actief waren. Ook de Friese adel liet zich hierbij niet onbetuigd. De verveners lieten kanalen graven en exporteerden grote hoeveelheden turf naar Holland. Eind zeventiende eeuw bereikte de graverij haar hoogtepunt. Hoewel tot in de twintigste eeuw nog hoogveen in Friesland werd gewonnen, was de productie van turf elders inmiddels van groter belang.

De turfwinning in de lage venen van Friesland, 'Het Lage Midden', kreeg een belangrijke stimulans door de komst van enige honderden gezinnen uit Noordwest-Overijssel. Deze gezinnen werden omstreeks 1750, toen de laagveenexploitatie in de kop van Overijssel over haar hoogtepunt heen was, gedwongen nieuwe wingebieden te zoeken. Zij zorgden niet alleen voor nieuwe arbeidskrachten: de door hen geïntroduceerde nieuwe techniek van het zogenaamde slagturven zorgde ervoor dat de betekenis van de laagveenwinning snel toenam. (Door middel van slagturven kon veen dat ver onder de waterspiegel lag met behulp van een zogenoemde baggerbeugel gewonnen worden.) In de negentiende eeuw was in dit deel van Friesland dan ook veel activiteit waar te nemen.

Vanaf het eind van de zestiende eeuw nam de productie van lange turf in Groningen snel toe. De steeds groter wordende vraag naar turf in Holland en de toenemende betekenis van de turfverbruikende industrie in het Noorden (bierbrouwerijen, steenen en pannbakkerijen), maar vooral de confiscatie van het grondbezit van de kloosters door het in 1594 gevormde gewest Stad en Lande, brachten een 'goldrush'-achtige ontwikkeling op gang.

De systematische hoogveenwinning in Drenthe begon in de zeventiende eeuw met de afgraving van de Dieverder en Leggeler Smilderven. De vervening bereikte hier zijn hoogtepunt in de periode 1633-1650. Voor de ontwatering van het gebied werd in 1614 met het graven van de Smildervaart begonnen. In 1780 bereikte de Drentsche Hoofdvaart, waarin verdiepte en verbrede delen van de oude Smildervaart waren opgenomen, Assen.¹⁴

De venen rond Hoogeveen werden kort daarop aan snee gebracht. In 1625 werd begonnen met het graven van wat later de Hoogeveense Vaart is gaan heten. De afvoer van turf uit beide Drentse veengebieden vond plaats via Meppel, dat hierdoor tot bloei kwam. Via het Meppelderdiep voeren de schippers naar Zwartsluis, waar de turf werd overgeslagen op grotere schepen die de Zuiderzee overstaken of de IJssel op voeren.

Het zijn niet de Drenten zelf geweest die de veenexploitatie initieerden. Het waren de Hollandse regenten, waaronder Andries en Roelof Bicker, Jacob de Graeff en de raads-pensionaris Adriaen Pauw, die het initiatief tot de vervening namen. Zij waren op zoek naar een veilige en winstgevende belegging van hun kapitaal én probeerden de brandstofvoorziening in Holland veilig te stellen.¹⁵ Dat de Drenten zelf niet als eerste de exploitatie ter hand genomen hebben, wordt wel eens verklaard vanuit sociaal-psychologische factoren, zoals weinig ondernemingsgeest, niet speculatief aangelegd, honkvast en dergelijke. Een meer bevredigende verklaring kan gevonden worden in het feit dat het aan snee brengen van een veenplaats een flinke investering vergde. Het gebrek aan kapitaal in Drenthe maakte dit vrijwel onmogelijk. Later werden ook de meer vermogende Drenten, bijvoorbeeld Roelof van Echten, aangetroffen als exploitanten van veenderijen, hoewel ook zij niet zonder het Hollandse kapitaal konden.

1.4 De rol van de stad Groningen

De rol van de stad Groningen is voor de winning van het hoogveen in Drenthe van groot belang geweest. Zo vond door de activiteiten van 'de stad' voor het eerst de vervening op een zeer stelselmatige wijze plaats (bijvoorbeeld vastgelegd in de 'Condiën van de verhuuringhe der Veenen in Sappemeer en Foxol' van 1628). Het resultaat was zelfs zodanig dat de Groninger vervening internationaal bekend werd en als voorbeeld diende voor de vervening in Ost-Friesland (Duitsland).

Al in het begin van de zeventiende eeuw had 'de stad' een uitgebreid veenbezit, dat zich in de loop der jaren steeds verder uitbreidde. In 1612 viel het eerste besluit om

Gemeentewapen van Meppel met daarin drie turven.

kanalen te gaan graven. De investeringen in deze kanalen werden terugverdiend door de verhuur van de hierdoor ontsloten venen. Huurders moesten een deel van de geproduceerde turf afstaan aan 'de stad', terwijl in de Condiëtiën de mogelijkheid tot het betalen van bruggelden was opgenomen. Daarnaast werden passage- en verlaatsgelden¹⁶ geheven.

Aan het eind van de achttiende eeuw bereikten deze 'stadskanalen' de Drentse grens. Van hieruit werd het Stadskanaal verder zuidoostwaarts gegraven. De verschillende gebieden die met het kanaal verbonden werden, gingen vervolgens overeenkomsten met de stad Groningen aan. Tot het midden van de negentiende eeuw was in deze gebieden nog veelal sprake van gemeenschappelijk grondgebruik. Het beheer van die gronden lag (in Drenthe en Westerwolde) bij de 'Marke': het collectief van de grotere boeren in een dorp. De venen, die zich perifeer ten opzichte van de op de hogere zandgronden gelegen dorpen bevonden, behoorden tot die markegronden.¹⁷

In 1800 sloot de stad Groningen met negen Drentse Markegenoten tegelijk een akkoord over de doorvoer van turf door de Stadskanalen.

De Marktgenooten namen op zich de betaling van twee en twintig stuivers (f 1,10) per dagwerk^a turf, zoowel zware (zwarte) als lichte (grauwe), alsmede van de gewone verlaats-, brug- en weggelden, overeenkomstig de heffing van de eigen ingezetenen der Stad, zooals deze op een bijgevoegde lijst in bijzonderheden was omschreven; een en ander onder toezegging, dat de Marktgenooten nimmer op enig tijdstip of op eenig motief zouden worden aangesproken voor een hooger bedrag dan het tarief der lijst aangaf [...] Hunnerzijds stonden de Marktgenooten aan de Stad en aan hen, die met haar toestemming de Stadskanalen bevoeren, toe de vrije doorvaart met turf en alle andere producten en waren door de Kanalen in de Mark, alleen onder voorwaarde, dat de gewone verlaats-, brug- en weggelden, "egaal met de eigen Marktgenooten" zouden worden voldaan.¹⁸

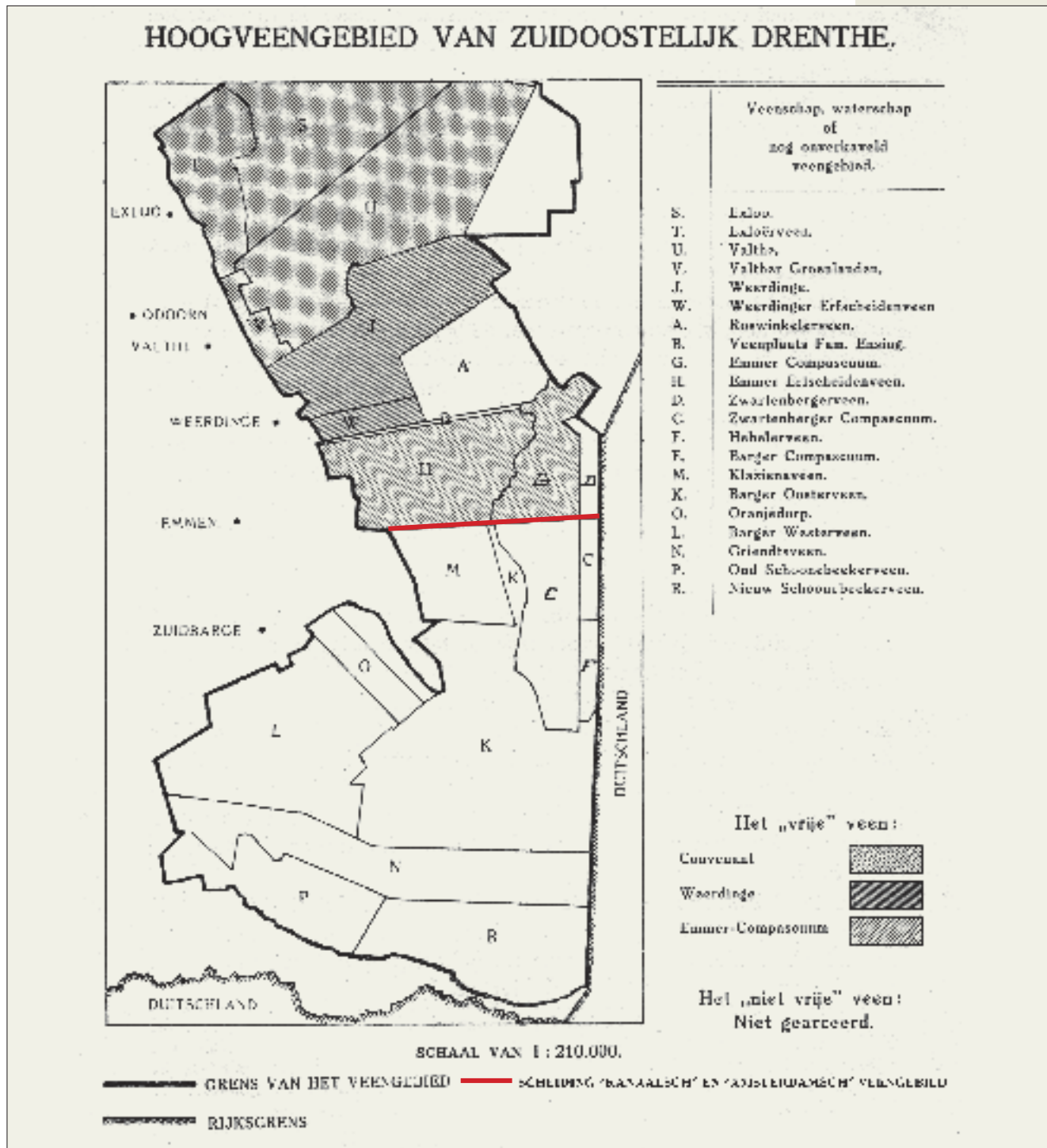
De eerste overeenkomst tussen belanghebbenden in Drenthe en 'de stad' leverde veel problemen op. Op 17 mei 1817 besloten de partijen dan ook een nieuwe, door Koning Willem I bekrachtigde, overeenkomst te sluiten, het zogenoemde 'Convenant tusschen de stad Groningen en de Drentsche Veengenoten van Eext tot Valthe ingesloten'. Onder dit Convenant vielen Exloërveen, Exloo, Valthe en de Valther Groenlanden.

De stad Groningen verplichtte zich in dit convenant een aantal kanalen te graven – een verplichting waaraan in 1861 was voldaan – en de Drentsche Veengenooten verbonden zich tot betaling van:

- a. inlaat- en doorvaartgelden: f 1,10 per dagwerk zwarte turf; voor verbruik ('vertier') en verlies van veen werd tien procent afgetrokken, zodat voor honderd dagwerken f 99 moest worden betaald;
- b. sluisgeld: f 0,30 per schip (vol of leeg);
- c. bruggeld: f 0,05 per schip.

a Een dagwerk is de hoeveelheid turf die een ploeg veenarbeiders in één dag kon produceren. Zie paragraaf 3.1.

In 1872 volgde het contract tussen de stad Groningen en de Marke van Weerdinge. Onder dit verdrag vielen Weerdinge en Weerdinge-Erfcheidenveen. Ook hier verplichtte 'de stad' zich tot het graven van kanalen en verplichtten de veengenoten zich tot het betalen van f 0,03 per sloopstok aan inlaat- en doorvaartgelden, een tarief dus naar de grootte van het schip. De brug- en sluisgelden waren gelijk aan de in het eerdere Convenant vastgestelde tarieven.

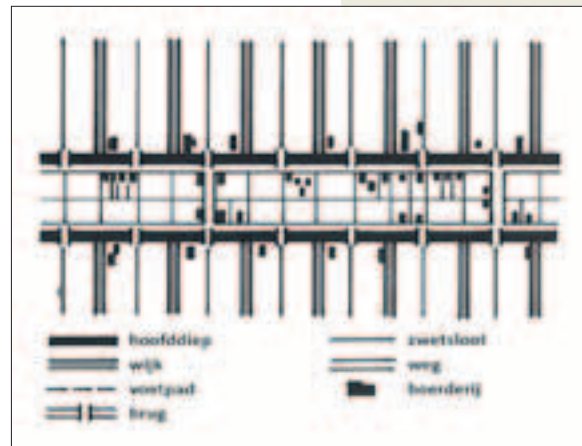
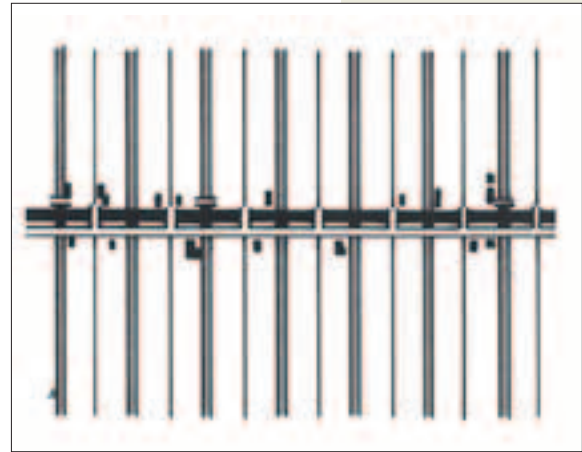

Het laatste contract sloot 'de stad' in 1875 met de N.V. Het Emmer-Compascuum. Deze naamloze vennootschap was in 1874 opgericht door een aantal grote verveners en de industrieel W.A. Scholten, die het bewuste gebied gekocht hadden van de gezamenlijke eigenaren, de boeren van Emmen en Westenesch.¹⁹ De overeengekomen inlaat- en doorvaartgelden en de brug- en sluisgelden waren gelijk aan die in het contract tussen 'de stad' en de Marke van Weerdinge.²⁰

Behalve het Roswinkelerveen sloten de meer zuidelijk gelegen venen, die pas later aan snee kwamen, geen contract met de stad Groningen. Deze venen verkeerden zelfs in een gunstiger positie dan de zogenaamde 'vrije' venen, dat wil zeggen de venen die wel een contract met 'de stad' hadden gesloten. De zuidelijker venen betaalden weliswaar dezelfde sluis- en bruggelden, maar geen inlaat- en doorvaartgelden.²¹

De vanuit het Stadskanaal op Drents grondgebied gegraven zijkanalen werden 'Monden' genoemd. Naarmate deze Monden verder doorgetrokken werden, ontwikkelden zich langs die zijkanalen dorpen die namen kregen die verwezen naar de dorpen die verderop op de Hondsrug gelegen waren. Van noord naar zuid ging het hierbij om: Gasselterboerveenschemond, Gasselternijveenschemond, Drouwenmond, Nieuw-Buinen (ook wel Buinermond genoemd), Eerste Exloërmond, Tweede Exloërmond, Valthermond (voorheen Eerste Valthermond genoemd), Tweede Valthermond en Nieuw-Weerdinge (ook wel Weerdingermond genoemd). Doordat ze vanuit het Groningse Stadskanaal waren bevolkt, werd er in de Drentse Monden een Gronings dialect ('Knoalsters') gesproken.²²

Bij de aanleg van de kanalen (en later de wegen) werden verschillende systemen gevolgd.²³ Het oudste en meest eenvoudige was het zogenaamde één-kanalenstelsel. Daarbij werd een hoofddiep gegraven met aan weerszijden, loodrecht op dat diep, wijken op een onderlinge afstand van doorgaans tweehonderd meter. Het veenperceel werd midden tussen twee wijken door een daaraan evenwijdig lopende sloot (een zogenaamde 'ruggeraai') in tweeën gedeeld. De beide helften werden 'veenplaatsen' genoemd. Een veenplaats was dus meestal honderd meter breed. Het één-kanalenstelsel werd bijvoorbeeld toegepast in Eerste Exloërmond. Hoewel eenvoudig en goedkoop waren er twee nadelen aan dit stelsel verbonden. Voor de hoofdweg langs het diep moesten over alle wijken aan één kant van het kanaal bruggen gelegd worden. Dit was natuurlijk een nogal kostbare aangelegenheid. Ook de vestiging van woningen en bedrijven op een overal door wijken doorsneden gebied leverde zo zijn problemen op. Beide bezwaren werden ondervangen in het twee-kanalenstelsel. Hierbij werden twee hoofddiepen gegraven op ongeveer 220 meter afstand van elkaar. Op het hierdoor ontstane middenstuk, de zogenaamde 'vooraffen', werd de nederzetting gebouwd. De boerderijen bevonden zich aan de overzijde van de diepen en waren via eenvoudige bruggen bereikbaar. Nieuw-Buinen bijvoorbeeld is volgens dit systeem aangelegd.

1.5 Hollandgänger

De vervening bood relatief weinig arbeiders het hele jaar door werk. Het graven en baggeren van turf vond plaats van eind maart tot eind juni, waarna vóór de vorst intrad de turf droog moest worden. In de campagneperiode was er een grote vraag naar arbeidskrachten. Hierin werd voorzien door seizoenarbeiders, ook wel trekarbeiders genoemd. Het ging daarbij aanvankelijk vrijwel uitsluitend om arbeiders uit Duitsland – ook wel ‘Hollandgänger’ of ‘bovenlanders’ genoemd – en pas later om arbeiders uit andere delen van Nederland. Na de turfcampagne keerden de seizoenarbeiders weer naar hun woonplaats terug of trokken verder naar Friesland of Holland om daar te gaan maaien en hooien.

Het verschijnsel van de trekarbeid in de venen is al zeer oud. In zijn in 1658 verschenen beschrijving van het turfgraven in het hoogveen meldt Martinus Schoockius dat *in een gewoon jaar tegen het einde van de maand april bij het veen een enorme hoeveelheid gravers bijeenkomt, die meestal afkomstig is uit Westfalen en het nabij gelegen graafschap Oldenburg. Daar bij het veen is iedereen gewoon om op een bepaald moment, voor een vastgesteld bedrag zoveel mensen te ronselen als hij meent dat hij nodig heeft.*²⁴

Boven:

Eerste Exloërmond:
één-kanalenstelsel.

Onder:

Nieuw-Buinen:
twee-kanalenstelsel.

Duitse trekarbeiders
in de vorige eeuw.

De jaarlijkse trek van Duitse seizoenarbeiders naar Nederland dateert uit de zeventiende eeuw. De economische stagnatie en armoede in Duitsland dreef mensen in groten getale naar Nederland, dat in deze ('gouden') eeuw een periode van economische voorspoed kende. Het loonpeil lag daardoor in Nederland aanmerkelijk hoger dan in Duitsland. De bovenlanders werden in uiteenlopende bedrijfstakken (naast verving en landbouw onder andere in steenbakkerijen, blekerijen, haringvisserij, walvisvaart en koopvaardij) en beroepen (onder andere marskramers, stukadoors, polderjongens en dienstmeisjes) aangetroffen. Turfwinning werd daarbij lange tijd beschouwd als de zwaarste, maar ook meest lucratieve activiteit. De Hollandgänger die naar de Noord-Nederlandse venen kwamen, waren vooral afkomstig uit niet al te ver over de grens gelegen agrarische regio's.²⁵

Het 'Bourtanger Moor', dat de grens tussen Groningen/Drenthe en Duitsland vormde, was op twee plaatsen te passeren: aan de noordkant bij Nieuweschans en aan de zuidkant bij Coevorden. De meeste veenarbeiders die in Zuidoost-Groningen, Drenthe en Noord-Overijssel gingen werken, namen de zuidelijke route. Een kleiner deel, met name degenen die naar Friesland trokken, nam de noordelijke. Gemiddeld duurde de tocht, die te voet werd afgelegd, een week.²⁶ Johannes Tack beschreef die reis in zijn studie over de Hollandgänger.

Der Auszug der Hollandsgänger erfolgte meist truppweise [...] Weiber und Kinder geben dem nach Holland ziehenden Vater ein Stück Weges das Geleite; den jungen Hollandsgänger begleitet, wohl sein Mädchen. Eine gedrückte Stimmung liegt über dem ganzen Zug; der Abschied fällt doch schwer, vor allem den Weibern, und manche fährt verstohlen mit dem Handrücken über die nassen Augen. An der letzten Wegerhöhung halt der Zug einen Augenblick an, noch ein letzter Händedruck, ein letzter Kuss, ein "blieb gesund, Vadder", "denk ok an mi, Willem", dann löst sich die Schar der Hollandsgänger aus dem

Haufen und zieht die Strasse ins fremde Land. Von der Spitze ertönt die Klarinette oder die Ziehharmonika und ein Lied verscheucht die Abschiedsgedanken. Auf der Anhöhe aber stehen die Frauen und Mädchen und schauen den Abziehenden nach; erst nachdem der letzte der Männer in der Ferne verschwunden, kehren sie still ins Dorf zurück.

Wie das Heimatsgebiet, war auch die Marschroute nach den Niederlanden verschieden. Der grösste Teil der Hollandsgänger, die Osnabrücker, die Emsländer, die meisten Hoya-Diepholzer, auch ein Teil der Münsterländer, zog auf dem Landweg zu Fuss ins Nachbarland. Die Hannoveraner wanderten über Vechte, Lohne, Dinklage durch Südoldenburg auf Lingen zu. Diese Stadt war auch das Ziel der Osnabrücker und Münsterländer (Oldenburger). Die Ems auf der Brücke bei Lingen, über die zur Blütezeit der Arbeitswanderung ca. 25000 Hollandsgänger gezogen sein sollen, überschreitend, bewegte sich nun der Zug der Wanderarbeiter, dein sich unterwegs die Emsländer anschlossen, auf der alten Römerstrasse durchs Bourtangermoor, bei Coevorden niederländisches Gebiet betretend. [...]

Die Hollandsgänger, besonders diejenigen, die den südlichen Weg wählten und ihre Reise zum grössten Teil auf Schusters Rappen vollendeten, hielten sich genau an die alten Routen, die alten Rasten und Herbergen. Gerastet wurde gewöhnlich unter einzelstehenden alten Eichen oder im Schatten eines alten Buchenwaldes. Die Schalen ausgetrunkenen Eier, Speckschwarten und sonstige Reste des ländlichen Mahles legten Zeugnis von ihrer Anwesenheit ab.²⁷

Bij de terugreis volgden zij dezelfde route als op de heenweg, maar ze reisden niet in grote groepen. De terugkeer vond soms plaats voordat de turfcampagne ten einde was, bijvoorbeeld wanneer de vervener meende dat de hoeveelheid turf die hij dacht te kunnen verkopen al geproduceerd was. Van vroegtijdige terugkeer kon ook sprake zijn bij ziekte of bij aanhoudend slecht weer, waardoor verder werken onmogelijk was.²⁸

In de negentiende eeuw – hoe het daarvoor was, is niet bekend – vond de uitbetaling van het loon aan het einde van de arbeidsperiode plaats. Omdat de Hollandgänger veelal geen geld bij zich hadden, waren ze om inkopen te kunnen doen aangewezen op een voorschot van de vervener. De veenboeren waren in het algemeen niet bereid een voorschot in contanten te verstrekken, maar regelden in plaats daarvan een krediet bij een winkelier of leverden in een eigen winkel op krediet. De goederen werden in deze winkels meestal voor een te hoge prijs verkocht en waren vaak van mindere kwaliteit dan elders. Ook kwam het voor dat – omdat de veenarbeiders vaak zelf geen boekhouding bijhielden – de winkeliers meer inkopen noteerden dan er daadwerkelijk gedaan waren. Door de afhankelijkheid van de veenboeren was het voor de Duitse arbeiders moeilijk hier effectief iets tegen te doen. Ze protesteerden door 's nachts op de deur van veenbaas of winkelier te schrijven: *Hier worden arbeiders mishandeld* of *Deze woning is met het bloedgeld van de arbeiders gebouwd*.²⁹

Het aantal Duitse seizoenarbeiders in Nederland bereikte in de achttiende eeuw een hoogtepunt, zowel qua aantallen als qua uitgestrektheid van het herkomstgebied. In de laatste twee decennia van die eeuw begonnen de aantallen terug te lopen. Terwijl

er in Nederland sinds de Gouden Eeuw sprake was van een steeds verdere economische stagnatie, ging het in Duitsland vanaf het einde van de achttiende eeuw bergopwaarts. De situatie van de agrarische sector verbeterde geleidelijk en handel en industrie – aanvankelijk met name in de Hanzesteden Hamburg en Bremen en wat later in Rijnland en Westfalen – kwamen tot bloei. Daarnaast liep de bevolking op het Duitse platteland vanaf 1830 terug door emigratie, waardoor de werkgelegenheid voor de achterblijvers toenam.

In de turfwinning bleef het aantal Duitse trekarbeiders langer op peil dan in andere bedrijfstakken. Werken in het veen bleef een naar verhouding goed betaalde activiteit, beter dan het werk in andere sectoren in Nederland en ook beter dan in de opkomende Duitse economische centra. De reden voor de relatief hoge lonen in de turfwinning kwam voort uit de – als gevolg van de economische stagnatie sinds de Gouden Eeuw – sterk afgenomen lichamelijke kracht en geestelijke weerbaarheid van de Nederlandse arbeidersbevolking. Volgens sociaal-historicus Jacques Giele was er sprake van *een verpauperde arbeidersmassa, die tot weinig in staat was en op de rand van de ondervoeding leefde*.³⁰ Daarom kozen de ondernemers voor *gezonde, tot hard werken in staat zijnde en vaak beter geschoolde buitenlanders*³¹, een min of meer gedwongen keuze waar wel een navenant hogere beloning tegenover diende te staan.³²

De geleidelijke afname van het aantal Duitsers dat naar de venen kwam, voltrok zich in de loop van de negentiende eeuw en betrof vooral arbeiders uit verder weg gelegen gebieden. Hun plaatsen werd langzaam opgevuld door Nederlandse seizoenarbeiders. Arbeiders uit agrarische grensregio's als de graafschappen Bentheim en Lingen en het hertogdom Arenberg-Meppen hielden het het langst vol.³³

Over de aantallen Duitse seizoenarbeiders in de Noord-Nederlandse veengebieden is nauwelijks iets bekend³⁴, maar – zoals Schoockius al schreef – het moeten er heel veel geweest zijn. Hieronder een aantal incidentele vermeldingen.

Op basis van een in 1811 door het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken gehouden enquête becijferde Jan Lucassen dat er toen circa negenduizend trekarbeiders in de venen werkzaam waren, waarvan zesduizend in de laagvenen van Friesland, Groningen, Overijssel, Utrecht en Holland en drieduizend in de hoogvenen van Drenthe, Friesland, Groningen en Ost-Friesland (Duitsland).³⁵ Daarvan werkten in de veenderijen van Hoogeveen en Smilde vijfhonderd arbeiders uit het graafschap Bentheim.³⁶

In 1840 meldde Alstorpius Grevelink dat in Drenthe de meeste Duitse trekarbeiders werkzaam waren in de Oostermoerse, minder in de Smilder- en de minste in de Hoogeveense venen. Volgens Tack waren in de negentiende eeuw in Drenthe ook Hollandgänger actief in Nieuw-Buinen en buiten Drenthe in Heerenveen, Stadskanaal, Dedemsvaart en Hardenberg.³⁷ Specifiek voor de vervening in Dedemsvaart en Hardenberg zijn gedetailleerdere cijfers beschikbaar: volgens het Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek uit 1843 waren vijftienhonderd à tweeduizend bovenlanders werkzaam in de vervening³⁸; het Staatkundig en staathuishoudkundig

Duitse arbeiders in de venen langs de Dedemsvaart

Het Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek uit 1843 beschreef de arbeiders die vanuit Duitsland in het voorjaar naar de Dedemsvaart kwamen om te vervenen.³⁹

Gedurende den zomer komen hier vele bovenlandsche arbeiders hun brood zoeken [...] De veenbazen nemen hen bij ploegen aan, die uit twaalf personen bestaan; zij bouwen voor hen de keeten, die uit planken zamen-gesteld en met pannen overdekt zijn. Iedere ploeg heeft zijn opperhoofd, die alleen met den veenbaas onder-handelt en afrekent. Zwaar is de arbeid, dien deze menschen verrigten, en er behooren meer dan gewone ligchaamskrachten toe, om den natten veenkluit los te maken en uit de diepte naar boven te werpen, welk werk onverpoosd van 's morgens ten drie ure tot den avondstond doorgezet wordt, dikwijls in de brandende zonnehitte op de open vlakke, maar waar ook de koelte, die er over zweeft, het aangezigt van hen niet verfrist, welke beneden de oppervlakte den turf lossteken. Het zijn dan ook alle gespierde kerels,

met breede schoften, en verschroevde troniën, wier dagelijksch voedsel uit eene poddink bestaat van klaar spek en harde eijeren, in drabbig bier en sterken boter gekookt. In de keet ligt een vat bier, en ieder van de ploeg teekent, wat hij daaruit drinkt, met een streepje krijt op den wand. Zooveel vertrouwen schenken die menschen elkander. Zeldzaam gebeurt het, dat zij regterlijke klagten tegen elkander inbrengen, daar zij hunne eigene policie binnen de planken hunner keet uitoefenen. Zij koopen in de winkels meestal op crediet, en dat hun ook in ruime mate geschonken wordt, want degeen, die zonder te betalen vertrok, zoude het volgende jaar in geene ploeg meer geduld worden. Zij houden er eenen afzonderlijken bode op na, die alle brieven en boodschappen van en aan hunne achtergelatene betrekkingen bestelt. In het algemeen roemt men hun gedrag, zij gebruiken weinig sterken drank, als alleen wanneer zij vertrekken, om den Hollandschen boer zijn gras te helpen afmaaijen. [...] Hunne dagelijksche verdienste in de veenen beloopt van f 1,00 tot f 1,50 per hoofd. [...] De Duitse arbeider verdient gedurende zijn verblijf in Nederland zijne pacht en zijn onderhoud voor geheel het jaar, maar daarom werkt hij van 3 uren in den morgen tot het dalen der zon.

jaarboekje noemt over 1853 een aantal van 1.750⁴⁰, terwijl er volgens het dagblad De Tijd in 1856 in de venen in de gemeente Avereest en het ambt Hardenberg 2.250 bovenlanders werkten.⁴¹

Het geleidelijk aan wegblijven van de bovenlanders kan eveneens worden geïllustreerd aan de hand van incidentele vermeldingen, waarin ook enig licht geworpen werd op de oorzaken en/of de motieven daarvoor. Het Algemeen Handelsblad zag als fundamentele oorzaak voor dit wegblijven de omvangrijke emigratie vanuit Duitsland. In de periode 1820-1920 emigreerden circa 6 miljoen Duitsers, waarvan 5½ miljoen naar de Verenigde Staten.⁴²

1846: *Zonder nog bepaalde berigten te hebben over de redenen, waarom de bovenlandsche werkers niet zoo als gewoonlijk willen overkomen om in de veenen te arbeiden, dan tegen een boven alle verhouding verhoogd loon, deelen wij toch de opmerking mede, dat het getal bovenlanders, hetwelk tot veenen, maaijen en dergelijke, elk werksaizoen naar ons land overkomt, sedert eenigen tijd sterk vermindert, daar de tegenzin tot deze harde en uithuizige levenswijs in dezelfde mate toeneemt, als het denkbeeld der landverhuizing naar Amerika hun gemeenzamer wordt.*⁴³

- 1850: *Het Handelsblad meldt, dat er dit jaar lang zoovele bovenlanders niet als andere jaren zijn gekomen, om turf te graven in de veenderijen te Dedemsvaart, Smilde en Hoogeveen; aan eerstgemelde plaats zou dit getal wel 300 minder zijn. Men schrijft dit toe aan de landverhuizing, waardoor in die streken, waaruit de bovenlanders komen, de bevolking zooveel is verminderd, dat dit aanleiding heeft gegeven tot eene verhooging van werkloon aldaar.*⁴⁴
- 1862: *Vroeger zag men hier [Hardenberg] jaarlijks duizenden bovenlanders doortrekken om turf te maken; thans ziet men slechts enkelen. De oorzaak hiervan is, dat al dat volk naar Pruisen trekt, waar thans veel werk en het loon zeer hoog is.*⁴⁵

Mogelijk was de vermindering van het arbeidsaanbod als gevolg van emigratie tot het midden van de negentiende eeuw een belangrijke oorzaak, maar van grotere importantie lijkt toch de omstandigheid dat de industrialisatie in Duitsland eerder (rond 1840) op gang kwam dan in de omringende landen, waardoor de vraag naar arbeidskrachten en daarmee het loonpeil sterk stegen.

Het wegblijven van de bovenlanders leidde tot concurrentie tussen de verveners bij het aantrekken van arbeidskrachten. Zij zagen zich hierdoor niet alleen gedwongen hogere lonen te betalen, maar ook andere, minder conventionele maatregelen te treffen zoals het inzetten van vrouwen voor het verrichten van mannenwerk en het sturen van ronselaars naar de Duitse regio's van waaruit van oudsher de trekarbeiders afkomstig waren. Opnieuw enkele vermeldingen uit verschillende kranten.

- 1846: *Op dit oogenblik doet zich aan de Dedemsvaart de omstandigheid voor, dat er gebrek is aan turfgravers; de bovenlandsche ploegen hebben door hunne afgevaardigden aan de Veenbazen doen weten, dat zij ongenegen zijn om te komen, ten zij aan hun wordt toegezegd een verhoogd loon, van ongeveer twee gulden en vijftig cents per dagwerk...*⁴⁶
- 1855: *De veenbazen zijn genoodzaakt de arbeiders hooger loon te geven, ten einde de turf op den bepaalden tijd gereed te hebben, uit hoofde dit jaar minder vreemde arbeiders (bovenlanders) zijn overgekomen. Opmerkelijk is het, dat telken jare dit afneemt, waardoor dus gebrek aan werkvolk bestaat.*⁴⁷
- 1856: *Alhoewel de verdiensten der arbeiders in de veenen hoog zijn, is men evenwel bezorgd de noodige manschappen te erlangen, voor de veelvuldige werkzaamheden in het aanstaande seizoen. Men is tijdig bedacht om zoogenaamde bovenlanders te huren, door personen af te zenden, welke zich in die streken van Duitschland bezig houden een genoegzaam getal werklieden aan te werven.*⁴⁸
- 1857: *Nog nimmer is hier zoodanig gebrek aan werkvolk gevoeld als thans, doordien er zoo weinig bovenlanders aankomen. De veenbazen loopen om strijd om turfmakers, enz. te vinden [...] evenwel kan de ijverigste en roijaalste in het uitloven van loon, op verre na niet zijn benoodigd getal arbeiders bekomen.*⁴⁹
- 1860: *Bij gemis van enkele ploegen "bovenlanders", ziet men hier thans verscheidene vrouwen hare mannen helpen "waldijken".*^{50 a}

a Zie voor het begrip 'waldijken' pagina 62.

- 1862: *In de gisteren gehouden vergadering van alhier [Hoogeveen] wonende verveeners is het arbeidsloon voor het graven van turf het aanstaande veenseizoen bepaald op f 6.75 per dagwerk, hetgeen meer is dan in vorige jaren. Die verhooging moet daaraan toegeschreven, dat door het vele werk in de zomermaanden bij geene arbeiders te bekomen zijn, daar van de Hannoversche turfgravers die vroeger dien arbeid alhier kwamen verrigten, de meesten in hun land blijven en slechts zeer weinig van die zoogenaamde bovenlanders herwaarts komen.⁵¹*
- 1870: *Zoo als men weet, komen hier [Schoonoord] elk jaar een aantal “bovenlanders”, naburige Duitschers, in de veenderijen werken. Dezen zomer zijn er evenwel bijna geene geweest. Wel waren ze, als naar gewoonte, in Febr. of Maart aangeschreven om over te komen. Maar – de heeren van 't Helenaveen in Noordbrabant hadden onzen baas de loef afgestoken, door onze “Hollandgangers” reeds heel vroeg in te huren, en wel op zeer aannemelijke voorwaarden, waaronder ook vergoeding van reiskosten heen en terug. 't Gevolg er van is, dat in onze omstreken thans honderden dagwerken turf minder gegraven zijn dan verleden jaar.⁵²*
- 1876: *Men meldt uit het Noorden des lands, dat aldaar in den verloopen zomer veel turf is gemaakt, waarvan de qualiteit algemeen zeer wordt geroemd. De prijs zal evenwel hooger zijn dan verleden herfst, daar 't verbruik alom toeneemt, het veen williger is en de arbeidsloonen hooger zijn. De “bovenlanders”, die hier bij duizenden werk vonden, worden niet meer aangetroffen; onze arbeiders hebben het daardoor des te beter.⁵³*

De vervening in de Zuidoost-Drentse venen begon rond 1870 goed op gang te komen. Duitse seizoenarbeiders werden hier nog slechts bij uitzondering waargenomen. De door hun wegblijven ontstane krapte op de arbeidsmarkt zorgde ervoor dat de jaren 1860-1880 voor de veenarbeiders een relatief welvarende periode werd.

1.6 De boekweitbrandcultuur

Voorafgaand aan de vervening in Zuidoost-Drenthe is door kolonisten, meestal afkomstig van de zandgronden maar ook wel uit Duitsland, op de braakliggende hoogveengronden boekweit verbouwd. Deze teelt vond op de volgende wijze plaats. Allereerst was het noodzakelijk de oppervlakte te ontwateren. Hiertoe werden greppels van veertig centimeter breed en zestig centimeter diep gegraven. Op deze manier ontstonden de zogenaamde bonkakkers. Vervolgens werd de bovenste laag veen (vijftien tot dertig centimeter) met een veenhouw losgehakt, om na droging deze laag tussen 1 mei en 21 juni in brand te steken. Het aldus ontstane mengsel van as, kool en onverbrand veen vormde het zaaibed voor de boekweit. De oogst vond in september plaats.

Aan de boekweitteelt kleefde een aantal bezwaren. In de eerste plaats was het gewas zeer gevoelig voor nachtvorst, maar belangrijker was dat deze teelt een vorm van roofofbouw was die de grond volledig uitputte. Al vanaf het tweede jaar liepen de oogsten terug en na acht à tien jaar was de akker volledig onbruikbaar. Het veen moest daarna twintig tot vijfentwintig jaar braak liggen voordat er een tweede teeltperiode van vier à zes jaar mogelijk was.

Bloeiend boekweit.

Boekweitbranden. Met een vuurkorf wordt de bovenste laag veen in brand gestoken. In het mengsel van as en onverbrand veen wordt de boekweit gezaaid.

De, als gevolg van deze twee factoren, sterk wisselende oogsten maakten het bestaan van de boekweitboeren hoogst onzeker. Hoewel zij meestal ook wat vee hielden en aardappelen en rogge verbouwden, waren deze boeren toch voornamelijk afhankelijk van de boekweit oogst. Toen bijvoorbeeld in 1862 en 1863 de oogsten als gevolg van vroege nachtvorsten in de maand september mislukten, betekende dit een regelrechte ramp. Een speciaal daartoe ingestelde commissie moest overgaan tot het inzamelen van giften voor de getroffen boekweitboeren.⁵⁴

Een ander bezwaar vormde de enorme rookontwikkeling die gepaard ging met het afbranden van de bovenste veenlaag.

*In de nabijheid van die streken, naar den wind toegekeerd, is de hemel geheel verduisterd. De zon vertoont zich slechts als een matte witte of rose schijf. Alles verkrijgt een blauwachtige kleur. De rook dringt overal door in de huizen tot in de kamers en kasten. De oogen druipen, pijnlijk door de rook aangedaan en niemand kan in den slaap rust vinden. Loodzwaar drukt de atmosfeer op ieder neder.*⁵⁵

Vanaf het begin van de negentiende eeuw won in Zuidoost-Drenthe deze vorm van landbouw snel aan betekenis. Zo werd in 1838 in de gemeente Emmen in totaal 1.353 hectare boekweit verbouwd en in 1861 al 2.200 hectare.⁵⁶ Maar al snel werd de turfwinning van groter belang. Voor de turf was nog steeds een flink afzetgebied te vinden, zodat de boekweitteelt in snel tempo geliquideerd werd toen meer kapitaalcrachtige lieden, veelal afkomstig uit West-Nederland, de hoogveengronden opkochten. Snel stijgende pachtprizen en het schaarser worden van maagdelijk hoogveen maakten de boekweitteelt verder onmogelijk. In 1927 werd voor het laatst in de gemeente Emmen boekweit verbouwd.

1.7 Het veengebied van Zuidoost-Drenthe aan snee

Het hoogveengebied in Zuidoost-Drenthe was het laatste in Nederland dat aan snee kwam. Naarmate de veengebieden in Friesland, Groningen, West-Drenthe en Overijssel uitgeveend raakten, vormde het 'Zuidenveld' voor de veenarbeiders die met de vervening meetrokken een doodlopende weg.

Het veengebied in Zuidoost-Drenthe werd van drie zijden tegelijk aangevallen.

Vanuit het westen trok de in Amsterdam gevestigde Drentsche Kanaal Maatschappij de Hoogeveense Vaart verder door naar het oosten en waarna toen de Drentsche Landontginning Maatschappij, ook al uit Amsterdam, met de afgraving van het veen kon beginnen.⁵⁷ In 1860 voer het eerste schip met turf door het nieuwe kanaal. De eerste veenkoloniale nederzetting werd heel toepasselijk Nieuw-Amsterdam genoemd. Het waren hoofdzakelijk arbeiders uit de oude veengebieden van Smilde, Hoogeveen en Noord-Overijssel die zich hier vestigden.⁵⁸

In 1884 werd vanuit het zuidwesten (Coevorden) het Stieltjeskanaal bij Nieuw-Amsterdam op de Verlengde Hoogeveense Vaart aangesloten.

Inmiddels groef de Drentse Veen- en Middenkanaalmaatschappij, gevestigd in Dordrecht, vanuit Smilde het Oranjekanaal oostwaarts. Ook hier hadden de initiatiefnemers weinig moeite met het vinden van een naam voor de nieuwe nederzetting: Nieuw-Dordrecht.

Vanuit het noorden ten slotte trokken de Groningers het Stadskanaal verder zuidwaarts door naar Ter Apel, dat werd bereikt in 1856, en van daar naar Emmer-Compasuum. Het waren vooral Groningers en Friezen die zich hier vestigden. Het eerste schip met turf verliet de venen rond Emmer-Compasuum in 1879.⁵⁹

Einde turfwinning in de belangrijkste veengebieden elders in Noord-Nederland

Groningse Veenkoloniën

- Stadskanaal 1876
- Pekela's 1881

Zuid-Drenthe

- Hoogeveen ca. 1880
- Odoornerveen 1922

Overijssel

- Dedemsvaart 1901
- Vriezenveen 1921
- Bergentheim 1941

Fries/Drentse veengebied

- Haulerwijk 1891
- Appelscha 1891
- Smilde 1898

Het echtpaar
Scholten-Sluis.

Het grote veengebied langs de oostgrens met Duitsland was toen nog onaangetast en pas nadat de Verlengde Hoogeveense Vaart in het zuiden de Duitse grens had bereikt, kon de ontginning van dit immense veengebied ter hand worden genomen. De belangrijkste investeerder hier was de grootindustriële W.A. Scholten, die in totaal bijna vierendertig vierkante kilometer veengebied aankocht⁶⁰ en naar wiens echtgenote Klaassien Sluis de belangrijke nederzetting Klazienaveen werd genoemd.

Behalve de vanuit deze drie richtingen meetrekkende veenarbeiders vestigde zich ook nog een aanzienlijk aantal Duitsers in het gebied. Het ging hierbij voor een deel om bewoners van het gebied net over de grens, maar ze kwamen ook wel van verder weg. Sommigen kwamen naar Nederland om de dienstplicht te ontlopen, nadat in 1866 het Koninkrijk Hannover door Pruisen was ingelijfd.⁶¹ Ten tijde van de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 vluchtten deserteurs de grens over. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de geschiedenis die pastoor Th. Egberts van zijn parochie Munsterscheveld opgesteld heeft. Op zijn vraag naar de plaats van herkomst gaven velen alleen 'Duitsland' op. *Als reden hiervan werd door sommigen opgegeven, dat de deserteurs veiligheidshalve niet erg spraakzaam waren.*⁶² Bismarck-Duitsland van na 1871 was de rooms-katholieken niet bijster goed gezind en dit leidde tot een nieuwe golf (rooms-katholieke) Hannoveranen die naar Nederland uitweken (zie tekstkader).

Zuidoost-Drenthe werd door dit alles een smeltkroes van veenarbeidersgezinnen uit alle windstreken. De volgende cijfers illustreren niet alleen de aanvankelijk stormachtige groei van de Emmer bevolking die hiervan het gevolg was, maar ook de lagere vestigingsoverschotten in de periode na 1880 toen de turfwinning stagneerde. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de turfwinning tot een maximum opgevoerd, wat weer leidde tot een grote toestroom van mensen.

Kulturkampf

In 1871 ontbrandde in Duitsland de zogenaamde Kulturkampf, een strijd van de Duitse regering tegen de rooms-katholieke kerk. Bismarck wantrouwde de rooms-katholieke Deutsche Zentrumspartei. Hij zag deze partij als een bedreiging voor de net gevormde eenheidsstaat, die door de protestantse elite uit Pruisen werd gedomineerd. Bismarck vreesde dat de Zentrumspartei samen zou spannen met onder andere de Oosten-

rijkse rooms-katholieken om te komen tot een supranationale organisatie. Om deze reden nam hij een hele reeks antiklerikale maatregelen. Toen echter aan het eind van de jaren zeventig het socialisme in Duitsland grote aanhang begon te krijgen, zocht Bismarck toenadering tot de rooms-katholieken om dit nieuwe 'kwaad' te bestrijden. Hij was hiertoe min of meer gedwongen omdat hij voor de zogenaamde Socialistenwet – die ook een beperking van de persvrijheid inhield – niet voldoende steun kreeg van de liberalen.⁶³

Inwonertal ¹	
1850	2.700
1860	3.800
1870	5.720
1880	10.380
1890	14.400
1900	19.400
1910	27.660
1920	39.750

Gemiddelde jaarlijkse bevolkingsgroei			
	Geboorteoverschot	Vestigingsoverschot	Toename
1850-1859	1,69	1,88	3,57
1860-1869	1,81	2,24	4,04
1870-1879	2,25	3,47	5,72
1880-1889	2,10	1,14	3,24
1890-1899	2,39	0,82	3,20
1900-1909	2,81	0,91	3,72
1910-1914	2,82	0,83	3,65
1915-1919	2,52	1,18	3,70

Omstreeks 1860 begonnen de eerste werkzaamheden in het veen. Zo meldden de gemeentelijke jaarverslagen dat in de jaren zestig weliswaar nog geen sprake was van een geregelde veenaafgraving, maar dat de arbeiders zich wel bezighielden met 'splitten'.^a Pas vanaf ongeveer 1870 kwam de eigenlijke vervening goed op gang. Uit de gemeenteverslagen van Emmen over de jaren zeventig van de negentiende eeuw bleek duidelijk het toenemende belang van de vervening. In de eerste jaren waren het vooral de veenderijen rond Nieuw-Amsterdam die tot ontwikkeling kwamen. Vanaf 1880 kwam ook vanuit andere gebieden een regelmatige verscheping van turf op gang.

Start turfwinning en belangrijkste turfsoorten Zuidoost-Drentse veengebieden					
Vanuit het noorden aan snee gebracht	Start turfwinning	Belangrijkste soorten turf	Vanuit het westen aan snee gebracht	Start turfwinning	Belangrijkste soorten turf
			Veenoord	1861	bagger/fabrieks
			Barger-Westerveen	1861	fabrieks
			Amsterdamscheveld	1862	bagger
Weedingerveen	ca. 1880	bagger	Oosterveen	ca. 1880	fabrieks
Emmer-Compascuum	1881	bagger	Barger-Oosterveen	1893	fabrieks/bolster
Barger-Compascuum*	ca. 1895	bagger/fabrieks	Barger-Compascuum	ca. 1895	bagger/fabrieks
Emmer-Erfscheideneven	1898	bagger	Smeulveen	ca. 1900	fabrieks
Roswinkelerveen	1906	bagger	Schoonebekerveen	ca. 1914	bolster/fabrieks

* Barger-Compascuum is vanuit twee richtingen aan snee gebracht.

a Zie pagina 55.

Ook het aantal arbeiders dat in de venen werkzaam was nam gestaag toe. Volgens de 'verslagen der toestand van de gemeente Emmen' ging het om de volgende aantallen.⁶⁴

Aantal in het veen werkzame mannen, vrouwen, meisjes en jongens in de gemeente Emmen			
<i>Jaar</i>	<i>Woonachtig in de gemeente</i>	<i>Seizoenarbeiders van buiten de gemeente</i>	<i>Totaal</i>
1871	630		630
1876	2.650		2.650
1881	2.650		2.650
1886	3.300		3.300
1891	4.500	600	5.100
1896	4.700	150	4.850
1902	5.750	275	6.025
1906	7.500	100	7.600
1911	8.000	200	8.200
1916	7.500	500	8.000

Ook de turfproductie in Zuidoost-Drenthe nam toe⁶⁵, met een hoogtepunt in de Eerste Wereldoorlog en de twee daaropvolgende jaren (zie onderstaande grafiek). Ondanks deze toenemende productie belandde de turfwinning in deze periode geleidelijk in een structurele crisis. De hoofdoorzaak hiervan was de daling van de steenkoolprijzen. Uiteindelijk leidde de concurrentie van de steenkool tot de ondergang van de turfwinning.

Turfproductie in de gemeente Emmen 1860-1950 in dagwerken (gegevens niet voor alle jaren beschikbaar).

